

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

УДК 355.23:37.03:811

БЕЦ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У МАЙБУТНІХ ОФЦЕРІВ-
ПРИКОРДОННИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Державна прикордонна служба України, м. Хмельницький.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, доцент

ДІДЕНКО Олександр Васильович,

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, начальник кафедри соціально-економічних дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор

БОРИСОВ В'ячеслав Вікторович,

Краматорський економіко-гуманітарний інститут, проректор;

кандидат педагогічних наук, доцент

ВАЙДА Тарас Степанович,

Херсонський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки.

Захист відбудеться 19 травня 2011 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: зала засідань (каб. № 30), вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розісланий 19 квітня 2011 р.

В. о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради

Поліщук Ю. Й.

ВСТУП

Актуальність теми. У Концепції національного виховання студентської молоді зазначено, що держава повинна забезпечити виховання особистості, яка усвідомлює і цінує свою належність до українського народу, з повагою ставиться до національних святинь, шанує українську мову, поважає історію та культуру всіх корінних народів і національних меншин, а національна система освіти має бути зорієнтована на забезпечення умов для вільного розвитку і саморозвитку особистості. З огляду на це пріоритетним завданням вітчизняної системи освіти є виховання національно свідомих громадян держави, з почуттям людської гідності, патріотизму, громадянської відповідальності, бережливого ставлення до національного багатства країни, мови, культури, традицій.

У будь-якій національній державі освіта спрямована на виховання громадянина і патріота своєї країни, якому притаманний високий рівень національної свідомості. Її відсутність спричиняє відчуття «другосортності», «другорядності» рідної мови, культури, породжує комплекс національної і громадянської меншовартості. Надзвичайно актуальним на сучасному етапі є формування національної свідомості у тих, хто обрав для себе професію захисника Вітчизни, особливо в майбутніх офіцерів-прикордонників – представників країни на державному кордоні. У структурі сучасної Державної прикордонної служби України – правоохоронного органу спеціального призначення офіцер є визначальною фігурою, від рівня сформованості професійних якостей якого залежить надійність охорони державного кордону.

Результати аналізу реального стану виховної роботи з майбутніми офіцерами Державної прикордонної служби України свідчать про її недостатню відповідність сучасним вимогам щодо завдань національного виховання, визначених у нормативно-правових актах прикордонного відомства. У професійній підготовці майбутніх офіцерів-прикордонників нової генерації передбачено, в основному, формування професійних компетентностей, у той час як питання розвитку громадянських якостей, національної самосвідомості, патріотизму і поваги до представників інших націй окреслені менш чітко. Не повною мірою використовуються можливості гуманітарних дисциплін, які, незважаючи на загальне скорочення їх аудиторних годин, залишаються джерелом наслідування національних цінностей, традицій, норм та ідеалів, формують світогляд та національну свідомість. Крім цього, на сьогодні відсутні системні дослідження проблем національного виховання майбутніх захисників держави. Як наслідок, офіцерсько-викладацький склад керується теоретичними положеннями й практичними рекомендаціями, розробленими не для курсантів, а для категорій цивільної молоді.

Питання формування національної свідомості постійно привертало увагу науковців. У контексті нашого дослідження становлять інтерес праці М. Грушевського, М. Максимовича, О. Потебні, Г. Сковороди, П. Чубинського, П. Юркевича, у яких розглядалися особливості українського національного менталітету. Розв'язати проблему формування національної

свідомості і самосвідомості робили спробу класики вітчизняної педагогіки: Г. Ващенко, О. Дорошкевич, О. Духнович, П. Куліш, С. Русова, К. Ушинський та інші. Дослідженню наукової категорії «національна свідомість» присвячені також наукові праці В. Борисенка, В. Борисова, М. Боришевського, Б. Ступарика, Д. Тхоржевського. Питанням, пов'язаним із формуванням національної свідомості, приділяли увагу і військові педагоги (Т. Вайда, В. Бодашевський, Д. Іщенко, В. Ягупов та ін.). Водночас, ґрунтовних і фундаментальних досліджень у галузі формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників немає, що і визначило тему нашого дослідження.

Результати аналізу наукових праць, нормативно-правових документів і досвіду практичної діяльності дали можливість визначити суперечності процесу формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників: між соціальним замовленням на національно свідому особистість офіцера і недостатнім рівнем розвитку такої якості у значної частини сучасної молоді, що прагне стати офіцерами; складною структурою національної самосвідомості й фрагментарним характером її дослідження в системі професійної освіти; значними педагогічними можливостями гуманітарних навчальних дисциплін щодо формування національної свідомості та невідповідністю їх реалізації в навчальному процесі. Крім того, результати аналітико-пошукової роботи дали змогу констатувати, що на сьогодні чітко не визначені критерії та показники сформованості національної свідомості курсантів у процесі здобуття освіти у вищих військових навчальних закладах, не розроблено модель і методику формування цієї значущої для професійної діяльності якості в умовах реформування Державної прикордонної служби України.

Отже, актуальність проблеми, необхідність подолання зазначених суперечностей, а також недостатня теоретична розробленість означеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проводилося відповідно до плану наукової і науково-організаційної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького і є складовою науково-дослідної роботи «Теорія і практика формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників» № 209-22119 І.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 27.01.2000) та узгоджено в міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 27.10.2009).

Мета дослідження – на основі аналізу теорії і практики вищої військової освіти визначити, обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення гуманітарних дисциплін.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. З'ясувати сутність, особливості змісту і структури національної свідомості офіцерів-прикордонників.

2. Уточнити критерії, показники та рівні сформованості національної свідомості й визначити її реальний стан у курсантів – майбутніх офіцерів.

3. Розробити структурно-функціональну модель і обґрунтувати педагогічні умови формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення гуманітарних дисциплін.

4. Експериментально перевірити методику реалізації педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Об'єкт дослідження – гуманітарна підготовка курсантів вищих військових навчальних закладів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Для вирішення поставлених завдань було застосовано комплекс взаємодоповнюючих **методів дослідження**: *теоретичні*: аналіз і синтез наукових джерел, систематизація, класифікація і порівняння досвіду організації педагогічного процесу вищої військової школи, а також узагальнення вимог нормативних документів із проблеми дослідження – для визначення сутності, особливостей змісту і структури національної свідомості, обґрунтування педагогічних умов її формування у майбутніх офіцерів-прикордонників; моделювання – для розробки структурно-функціональної моделі зазначеного процесу; *емпіричні*: педагогічне спостереження, опитування, тестування, анкетування, експертна оцінка – для констатації стану сформованості національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників; педагогічний експеримент – для перевірки ефективності методики реалізації педагогічних умов формування національної свідомості курсантів; *математичної статистики та графічного зображення результатів дослідження* – для опрацювання отриманих даних і встановлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами, процесами і для інтерпретації результатів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: теорія наукового пізнання про єдність свідомості та діяльності у формуванні та розвитку особистості; основні закони та принципи діалектики; системний підхід до опису явищ об'єктивної дійсності; основні принципи та методики виховної діяльності; засади системного та особистісно орієнтованого підходу до

виховання; концептуальні положення психолого-педагогічних підходів до організації навчально-виховної діяльності у вищих військових навчальних закладах; педагогічні ідеї А. Макаренка, О. Сухомлинської, Г. Темка щодо виховання громадянина; положення про роль спеціально організованої навчально-виховної діяльності у розвитку національних почуттів особистості (М. Боришевський, Я. Гнутель, В. Журавський, П. Ігнатенко, В. Мандрегеля, І. Мартинюк, В. Москалець, Е. Сміт, М. Стельмахович, Д. Тхоржевський, О. Хрущ). Для уточнення вихідних позицій дослідження використовувалися положення Концепції виховної роботи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, Концепції військової освіти в Україні, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції національного виховання, Концепції формування національної свідомості і самосвідомості особистості.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

уперше визначено та обґрунтовано педагогічні умови (удосконалення змісту навчальних дисциплін гуманітарного циклу через виокремлення концептуальних ідей національного виховання; забезпечення наступності реалізації аудиторних і позааудиторних форм і методів національного виховання у вивченні гуманітарних дисциплін; формування у викладачів гуманітарних дисциплін педагогічної майстерності з питань виховання національної свідомості у курсантів), а також розроблено структурно-функціональну модель формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників, яка відображає взаємозв'язок мети, завдань, змісту гуманітарних дисциплін, методики, діагностичного апарату, педагогічних умов, визначає місце та роль суб'єктів формування національної свідомості курсантів;

з'ясовано сутність, особливості змісту і структури національної свідомості офіцерів-прикордонників, а також *уточнено* критерії (пізнавальний, ціннісний, поведінковий), показники та рівні її сформованості у курсантів;

подальшого розвитку набули підходи до організації навчально-виховної діяльності з урахуванням особливостей формування національної свідомості курсантів у процесі вивчення гуманітарних навчальних дисциплін.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці методики реалізації педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення гуманітарних дисциплін, методичних рекомендацій науково-педагогічному та офіцерському складу щодо активізації цього процесу; в удосконаленні методики оцінки сформованості національної свідомості майбутніх офіцерів.

Матеріали дослідження можуть бути використані у навчально-виховному процесі Національної академії Державної прикордонної служби України, у ВНЗ інших правоохоронних

органів, вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України та військових формуваннях, а також на курсах перепідготовки і підвищення кваліфікації офіцерських кадрів.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (довідка № 2611/169 від 11.12.2009), факультету військової підготовки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 1265/10 від 03.02.2010), Харківської академії внутрішніх військ МВС України (довідка № 311/10 від 15.02.2010), Академії митної служби України (акт про реалізацію результатів дослідження від 3.03.2010).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження висвітлювались у доповідях і виступах на наукових і науково-практичних конференціях: міжнародних – «Соціально-економічні проблеми сталого розвитку українського суспільства» (Мелітополь, 2004 р.), «Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє» (Київ, 2009 р.), «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2009 р.); міжвузівській – «Проблеми сучасної інженерної технології» (м. Хмельницький, 2002 р.), на звітних наукових конференціях викладачів і спільних нарадах кафедр (педагогіки і психології та кафедри німецької та другої іноземної мови) Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Публікації за темою дисертації. Основні результати дослідження відображено в 11 наукових одноосібних публікаціях, з них 9 статей у фахових виданнях, рекомендованих ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, 2 розділів, висновків, 9 додатків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 307 сторінок, з яких 165 сторінок – основний текст, що містить 9 рисунків, 23 таблиці. Список використаних джерел налічує 258 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічні засади дослідження, розкрито його наукову новизну, теоретичне та практичне значення, подано відомості про експериментальну базу, апробацію і впровадження основних результатів дослідження.

У **першому** розділі – «**Формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників як педагогічна проблема**» – здійснено аналіз ключових наукових понять дослідження; розглянуто сутність і особливості формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників; визначено критерії, показники та рівні її сформованості у курсантів; здійснено аналіз стану сформованості цього феномена у майбутніх офіцерів-прикордонників.

Останнім часом інтерес науковців до проблеми національної свідомості посилюється. Вона розглядається у різних аспектах. Зокрема, ця дефініція досліджується науковцями у політологічному (С. Жижко, І. Кресіна), етнографічному (Г. Кловак, В. Янов), теологічному (Я. Огульчанський), філософському (В. Жмир), психологічному (М. Пірен, Г. Старовойтова, Г. Уварова) та педагогічному (В. Борисов, Б. Ступарик, Д. Тхоржевський та ін.) аспектах. Результати аналізу наукових джерел дали змогу визначити, що національна свідомість є різновидом суспільної свідомості та базується на уявленнях про соціальні цінності та норми, що є визначальними для приналежності особистості до тієї чи іншої нації чи національної спільноти. Її розглядають як вищий щабель порівняно з етнічною свідомістю, яка передбачає гармонійне поєднання здатності особистості усвідомлювати певні специфічні, своєрідні особливості нації, з якою вона себе співвідносить.

У результаті дослідження встановлено, що національна свідомість офіцера передбачає сформованість у нього національної самосвідомості, яка включає такі елементи: усвідомлення себе часткою певної національної спільноти; оцінку себе як носія національних цінностей; самореалізацію як суб'єкта соціальної дійсності. Національна самосвідомість як інтегративна якість особистості може втілюватися у різних формах національної ідеї, яка передбачає готовність особистості зміцнювати українську державу, зацікавленість і повагу до потреб і розвитку нації, прагнення до збереження власних національних традицій тощо.

На основі результатів аналізу науково-педагогічних праць, зокрема публікацій В. Борисова, Г. Ващенко, Ю. Руденка, Б. Ступарика, Д. Тхоржевського та ін. встановлено, що *національна свідомість майбутніх офіцерів-прикордонників – це особливе утворення, яке знаходить своє втілення у соціальних, політичних, економічних, естетичних, філософських, релігійних та інших поглядах, національно-патріотичних якостях, моральних і національних цінностях, національному характері, розвинутій національній ідентичності, почутті любові до Батьківщини, самовідданості та готовності поступитися власними потребами на користь своєї країни, бездоганному виконанні військового обов'язку*. Встановлено, що основою змісту національної свідомості є мова, національний характер, національна ідентифікація, національні цінності. Мова має чітко виражені національні функції та є вагомим чинником формування нації. Національний характер є своєрідною персоніфікацією культури, її продуктом і носієм, що допомагає її зберігати й передавати майбутнім поколінням. Національна ідентичність є результатом когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу. Національні цінності становлять основу національного світогляду.

З урахуванням наукових доробок учених (В. Борисенко, В. Борисов, М. Боришевський, Д. Тхоржевський) визначено основні структурні компоненти національної свідомості офіцера-прикордонника (готовність поступитися власними потребами на користь державних інтересів,

національно-патріотичні якості, усвідомлення особливостей національної культури своєї нації та прийняття національних цінностей, усвідомлення національної ідентичності й тотожності зі своєю нацією, самовіддане виконання військового обов'язку) та критерії (пізнавальний, ціннісний і поведінковий) для встановлення стану її сформованості у курсантів. Вибір критеріїв обумовлений сутністю та структурою національної свідомості офіцера-прикордонника.

Для кожного критерію у процесі дослідження визначено відповідні показники. Так, показниками пізнавального критерію є сформованість теоретичних знань про сутність національної свідомості; розвиненість національно-патріотичних якостей; ступінь національної ідентичності. До показників ціннісного критерію належать сформованість національно-державницьких цінностей; розвиненість лицарських якостей і духовності; розвиток національних почуттів і національного характеру. Поведінковий критерій передбачає активність і добровільну участь курсантів у заходах національно-державницького характеру; самовідданість і готовність поступитися власними потребами на користь інтересів служби; самовіддане виконання військового обов'язку. Кількісні та якісні параметри зазначених показників визначалися за допомогою педагогічного спостереження, опитування, тестування, анкетування, бесіди та інтерв'ю з курсантами, а також за допомогою експертної оцінки.

З урахуванням рекомендацій учених щодо діагностики національної свідомості студентської молоді (В. Борисов, Г. Ващенко, М. Чепіль), характеру навчально-службової діяльності курсантів визначено, що сформованість цього утворення може виявлятися на низькому, середньому та високому рівнях.

Визначення сутності та особливостей національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників, обґрунтування критеріїв, показників і рівнів її сформованості дали змогу провести констатувальний етап експерименту. У результаті його реалізації встановлено, що із 203 продіагностованих курсантів високий рівень сформованості національної свідомості за пізнавальним критерієм притаманний лише 29 респондентам, тоді як 120 курсантам притаманний середній рівень, а 54 курсанти знаходяться на низькому рівні. 33 майбутнім офіцерам властивий високий рівень сформованості національної свідомості за ціннісним критерієм, 125 опитаних мають середній і 45 – низький рівні. У 37 курсантів сформований високий рівень національної свідомості відповідно до показників поведінкового критерію, 122 – середній і 44 – низький. Таким чином, лише 14,28 % майбутніх захисників кордону володіють ґрунтовними знаннями у виокремленій галузі (пізнавальний критерій); 16,26 % респондентів мають високий рівень сформованості показників ціннісного критерію; 18,23 % опитаних отримали високі результати показників поведінкового критерію. Ці дані свідчать про стихійний характер процесу формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників, а також про необхідність цілеспрямованої діяльності у зазначеному напрямку.

Визначення сутності та структури національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників, її критеріїв, показників і рівнів, з'ясування стану сформованості цього феномена у курсантів дали змогу обґрунтувати педагогічні умови і розробити модель формування в них національної свідомості під час вивчення гуманітарних дисциплін у вищих військових навчальних закладах.

У другому розділі – **«Експериментальне дослідження педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України»** – обґрунтовано педагогічні умови формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення гуманітарних дисциплін у вищому військовому навчальному закладі (ВВНЗ) та методику їх реалізації, представлено модель цього процесу, методику й аналіз результатів експериментального дослідження.

Результати аналізу наукової літератури, вивчення реального стану сформованості національної свідомості курсантів, аналізу і систематизації шляхів вирішення проблеми дослідження, врахування особливостей професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників забезпечили можливість обґрунтувати педагогічні умови, реалізація яких у педагогічному процесі сприятиме більш результативному формуванню національної свідомості упродовж вивчення гуманітарних дисциплін у ВВНЗ, а саме: удосконалення змісту навчальних дисциплін гуманітарного циклу через виокремлення концептуальних ідей національного виховання; забезпечення наступності реалізації аудиторних і позааудиторних форм і методів національного виховання у вивченні гуманітарних дисциплін; формування у викладачів гуманітарних дисциплін педагогічної майстерності з питань виховання національної свідомості у курсантів.

Удосконалення змісту навчальних дисциплін гуманітарного циклу через виокремлення концептуальних ідей національного виховання передбачає розробку навчально-методичного матеріалу до кожної теми таких навчальних дисциплін, як «Актуальні проблеми історії України», «Історія кордонів України», «Українська мова за професійним спрямуванням», «Історія української культури» з урахуванням мети формування національної свідомості. Під час вивчення дисципліни «Історія кордонів України» у курсантів формуються національні почуття, громадянська активність, самостійність у поглядах на суспільно-політичну дійсність. Навчальний курс «Українська мова за професійним спрямуванням» допомагає розширити знання курсантів з української мови, що є одним із найбільших важелів формування національних почуттів. Навчально-методичний матеріал із зазначених дисциплін було оновлено та збагачено сучасними відеоматеріалами на національно-патріотичну тематику (фрагменти документальних та художніх фільмів про Україну, героїчні сторінки історії країни, подвиги охоронців кордону тощо), публікаціями про події з історії та сучасності, у яких розкриваються аспекти національно-

патріотичної діяльності, фотоматеріалами про участь майбутніх офіцерів-прикордонників у подіях на острові-косі Тузла, парадах з нагоди Дня Незалежності України в місті Києві тощо. Крім цього, до кожної лекції було розроблено тематичні мультимедійні слайди, до семінарських та практичних занять – тестові і творчі завдання, зміст яких на 15–30 % стосувався ідей національного виховання. Проведення окремих практичних занять планувалося на базі музею Прикордонної служби та Хмельницького краєзнавчого музею.

Крім того, реалізація цієї умови передбачає підвищення якості планування теоретичних і практичних занять з метою забезпечення ефективної та продуктивної діяльності курсантів на основі раціонального розподілу бюджету часу для формування компонентів національної свідомості.

Забезпечення наступності реалізації аудиторних і позааудиторних форм і методів національного виховання у вивченні гуманітарних дисциплін передбачає залучення до цього процесу, окрім викладачів ВВНЗ, ще й офіцерів виховних структур, фахівців професійного добру та психологічного забезпечення, а також активістів громадських організацій (товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта»). Для реалізації цієї педагогічної умови було передбачено залучати курсантів до розв'язання проблемних питань, поставлених викладачем, спонукати їх до використання додаткових інформаційних та історичних джерел національно-патріотичного характеру; активно застосовувати різноманітні форми організації навчально-виховної діяльності курсантів (індивідуальні науково-дослідні завдання на історичну та краєзнавчу тематику; робота над додатковою літературою, архівними матеріалами та документами; творчі реферати і виступи; підготовка та участь у наукових конкурсах і конференціях різного рівня; пошукова науково-дослідна робота; екскурсії); проводити індивідуальні заняття з курсантами; забезпечувати курсантів додатковими джерелами історичної, краєзнавчої інформації; здійснювати систематичний контроль їхніх знань, умінь і навичок за допомогою тестів, бесід, комплексних контрольних завдань тощо.

Формування у викладачів гуманітарних дисциплін педагогічної майстерності з питань виховання національної свідомості у курсантів передбачало орієнтацію педагогічних кадрів на національні цінності особистості; оволодіння навичками та вміннями управління і проектування національно-патріотичного виховання майбутніх офіцерів; поглиблення, удосконалення та оновлення знань і вмінь з навчальних дисциплін; вдосконалення педагогічної техніки. Для цього за сприяння товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта» було здійснено перегляд з подальшим обговоренням фільмів з циклу «Невідома Україна»; проведено низку зустрічей з творчою інтелігенцією (І. Драч, В. Шкляр та ін.), представниками української діаспори; організовано «круглі столи», об'єднані гаслом «Свою Україну любіть», відвідування музею Т. Шевченка у Каневі, регулярне проведення екскурсій визначними місцям України. Крім того, у

«Школі педагогічної майстерності» проводилися заняття, які передбачали вивчення питань, пов'язаних із особливостями застосування викладачами гуманітарних дисциплін форм і методів національного виховання курсантів, прищеплення їм почуття людської гідності, патріотизму, громадянської відповідальності, бережливого ставлення до національного багатства країни, мови, культури, традицій.

Для того щоб формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін було більш наочним і предметним, щоб була можливість вивчати його як цілісну систему і водночас досліджувати окремі його елементи, було розроблено структурно-функціональну модель цього процесу. Вона відображає взаємозв'язок мети, завдань, методики організації процесу формування національної свідомості (принципи, зміст, форми, методи навчально-виховного процесу та педагогічні умови), визначає суб'єкти виховання та діагностичний апарат (див. рис. 1).

Методика реалізації педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників базується на принципах (наукової обґрунтованості виховних впливів; поступовості, системності, активності та конкретності навчально-виховних впливів; гуманізму і демократизму; цілеспрямованості; логічної послідовності подання матеріалу та оптимізації виховного процесу; індивідуального й особистісного підходів) та передбачає застосування аудиторних і позааудиторних форм і методів навчально-виховної діяльності, зокрема, лекцій, бесід, диспутів, рольових ігор, брейн-рингів, змагань, психолого-педагогічного тренінгу, моделювання виховних ситуацій та ін.

Дану методику було реалізовано під час викладання таких навчальних дисциплін як «Українська мова за професійним спрямуванням»; «Історія української культури», «Актуальні проблеми історії України», «Історія кордонів України», «Практичний курс другої іноземної мови» та «Лінгвокраїнознавство». Заняття з цих дисциплін характеризувалися проблемним підходом. На лекційних і семінарських заняттях з історії української культури викладачі проводили тематичні бесіди та диспути: «Характеристика етномовних процесів «ближнього» і «далекого» зарубіжжя», «Основні риси національного характеру українців», «Національна ідеологія та світогляд», «Сім'я. Рід. Родина», «Я живу Тобою і для Тебе, Україно!»; літературно-мистецькі читання: «Красо моя, безсмертна Україно!», «Я так люблю мою Україну убогу...» (Т. Шевченко), «Сім струн» (Л. Українка), «Єднаймося, братаймося» (І. Франко), «Ще не вмерла Україна» (П. Чубинський, М. Вербицький); брейн-ринги та змагання: «Українські легенди та прислів'я», «Українські лицарі», «Українські народні прикмети та вірування», «Мій родовід», «Свято української мови і нашого роду»; рольові ігри, вечори та свята: «Культура родинно-побутова», «Козацькі Закони честі», «Свято української мови», «Я і мій рід», «Козацькі розваги», «Традиції українського народу».

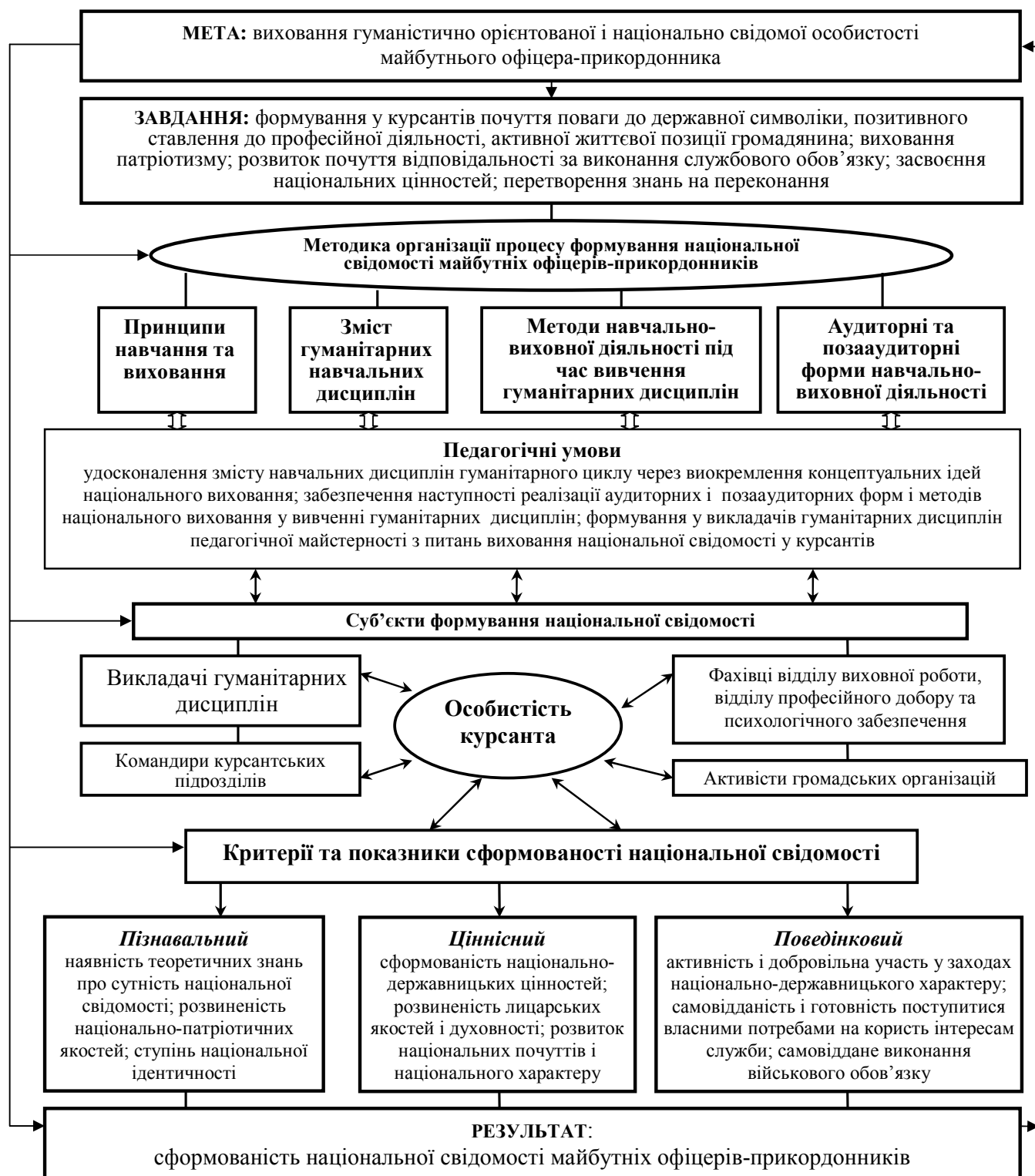

Рис. 1. Структурно-функціональна модель формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін

На заняттях з навчальної дисципліни «Актуальні проблеми історії України» викладачі роз'яснювали положення Конституції та законів України, що визначають права й обов'язки

громадян щодо захисту Батьківщини, вимоги до стану боєздатності та боєготовності Збройних Сил; пропагували героїчний досвід національно-визвольних змагань, бойових дій на фронтах Другої світової війни; виховували любов і повагу до військової і прикордонної служби. Крім цього, було проведено комплекс бесід: «Традиції і символи України», «Я і Конституція України», «Українська національна символіка»; брейн-ринг «Всім серцем любіть Україну свою». Посилення виховного ефекту досягалося проведенням занять у спеціально облаштованих аудиторіях.

Змістовна робота з виховання національної свідомості курсантів проводилася також у процесі вивчення турецької мови як на заняттях, так і в позаурочний час із використанням різноманітних матеріалів, зокрема тематичних текстів про Україну та Туреччину, історію і сьогодення обох держав, традиції, звичаї та свята українського й турецького народів; текстів про політичний устрій України і Туреччини; додаткових матеріалів із газет, журналів, радіо та телебачення; текстів про видатних людей обох країн.

Викладачі «Практичного курсу другої іноземної мови» та «Лінгвокраїнознавства», які були задіяні в реалізації експериментальної методики, активно використовували найбільш ефективні форми, прийоми і методи роботи: аудіювання текстів на військово-патріотичну тематику; аналіз статей і публікацій про видатних людей і героїв України з подальшим обговоренням їх змісту та висловлюванням своїх думок щодо прочитаного; проведення бесід іноземною мовою про участь рідних і близьких курсантів у Великій Вітчизняній війні; обговорення публікацій газет, журналів, книг, кінофільмів на патріотичну тематику.

Позитивну роль у розв'язанні завдань формування національної свідомості відігравали активні методи групової роботи, зокрема психолого-педагогічний тренінг як свідомо активізація навчально-виховних процесів у групі. Його проведення було організовано як аудиторно, так і факультативно і покладено на фахівців відділу виховної роботи, професійного добору та психологічного забезпечення. Тренінгова програма передбачала 10 занять і базувалася на результатах досліджень В. Борисова, Т. Вольфовської, Д. Романовської, Г. Щербанової. Зазначена програма була побудована таким чином, щоб на 1–2-му заняттях відбулося входження учасників групи в контакт. Їх поведінка мала у цей час яскраво виражений характер первинної орієнтації. На 3–5-му заняттях відбулося «творче конструювання»: рольові ігри, методики та ситуації захоплювали майбутніх офіцерів, давали їм можливість опанувати нові способи поведінки, корегувати власні погляди та поведінкові стереотипи.

На 6–8-му заняттях робота передбачала «емоційне співпереживання», коли учасники були готові до особистісного вдосконалення, саморозкриття. На цей момент доцільно створити усі необхідні умови, щоб процес формування національної свідомості проходив у комфортній психологічній атмосфері і був максимально продуктивним для кожного з учасників тренінгової програми.

На завершальному етапі психолого-педагогічних впливів відбувалися закріплення й усвідомлення отриманих знань і набутих умінь. Передбачалося, щоб процес усвідомлення й аналізу виконаної роботи був глибоким і емоційно забарвленим. Такий підхід сприяв максимальному підвищенню рівня сформованості національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників.

Вихованню національної свідомості суттєво сприяло застосування різноманітних технічних засобів, а саме: аудіозаписів, кінофільмів, відеофільмів і презентацій.

Результативність розробленої методики реалізації педагогічних умов і структурно-функціональної моделі формування національної свідомості курсантів було визначено за результатами формувального експерименту. У ньому взяли участь 203 курсанти 1–4-го курсів спеціальності «Переклад» (102 – КГ та 101 – ЕГ). У ЕГ реалізовувалася зазначена методика, тоді як курсанти КГ не були охоплені експериментом. Основні його результати відображено у таблиці.

Таблиця 1

**Динаміка рівнів сформованості
національної свідомості курсантів експериментальної і контрольної груп**

Рівні	На початку формувального експерименту				Після завершення формувального експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	Кількість курсантів		Кількість курсантів		Кількість курсантів		Кількість курсантів	
	абсол.	%	абсол.	%	абсол.	%	абсол.	%
Високий	14	13,73%	15	14,85%	17	16,67%	46	45,55%
Середній	60	58,82%	60	59,41%	65	63,73 %	40	39,60%
Низький	28	27,45%	26	25,74%	20	19,60%	15	14,85%
Сума	102	100%	101	100%	102	100%	101	100%

Кількість курсантів із високим рівнем сформованості національної свідомості за пізнавальним критерієм у КГ зросла на 2,94 %, а в ЕГ – на 30,7 %. Кількість курсантів із високим рівнем сформованості досліджуваної якості за ціннісним критерієм зросла в КГ на 3,92 %, а в ЕГ приріст становить 25,74 %. Високий рівень сформованості національної свідомості за поведінковим критерієм збільшився в КГ на 3,92 %, а в ЕГ – на 30,7 %. Застосування статистичних методів аналізу результатів дослідження підтвердили достовірність отриманих даних. Справедливість передбачення про відмінність середніх значень контрольної та експериментальної груп доведено за допомогою статистичного F-критерію.

Таким чином, результати експериментального дослідження довели ефективність педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення гуманітарних дисциплін у ВВНЗ, методики їх реалізації, а також функціональність розробленої моделі.

ВИСНОВКИ

1. Національна свідомість майбутніх офіцерів-прикордонників – це особливе утворення, яке знаходить своє втілення у соціальних, політичних, економічних, естетичних, філософських, релігійних та інших поглядах, національно-патріотичних якостях, моральних і національних цінностях, характері, розвинутій національній ідентичності, почутті любові до Батьківщини, самовідданості та готовності поступитися власними потребами на користь своєї країни, самовідданому виконанні військового обов'язку.

Основними структурними компонентами національної свідомості офіцерів-прикордонників є готовність поступитися власними потребами на користь своєї країни, національно-патріотичні якості майбутніх офіцерів-прикордонників, усвідомлення особливостей національної культури своєї нації та прийняття національних цінностей, усвідомлення національної ідентичності та тотожності зі своєю нацією, самовіддане виконання військового обов'язку. Основою змісту національної свідомості є мова, національний характер, національна ідентифікація та національні цінності.

2. Для визначення стану сформованості національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників обрано пізнавальний, ціннісний і поведінковий критерії. Показниками пізнавального критерію є сформованість теоретичних знань про сутність національної свідомості; розвиненість національно-патріотичних якостей; ступінь національної ідентичності. До показників ціннісного критерію віднесено сформованість національно-державницьких цінностей; розвиненість лицарських якостей і духовності; розвиток національних почуттів і національного характеру. Поведінковий критерій передбачає активність і добровільну участь курсантів у заходах національно-державницького характеру; самовідданість і готовність поступитися власними потребами на користь інтересів служби; самовіддане виконання військового обов'язку.

Сформованість національної свідомості може виявлятися на низькому, середньому та високому рівнях.

У традиційному навчальному процесі формування національної свідомості курсантів відбувається переважно стихійно. Лише 14,28 % майбутніх захисників кордону оволодівають ґрунтовними знаннями, які становлять зміст пізнавального критерію; 16,26 % респондентів мають високий рівень національної свідомості за ціннісним критерієм; 18,23 % опитаних отримали позитивні результати за поведінковим критерієм.

3. Структурно-функціональна модель формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників є графічним відтворенням спеціально організованої взаємодії науково-педагогічних працівників і курсантів упродовж навчально-виховного процесу. Її основними

компонентами є мета, завдання, методика організації процесу формування національної свідомості (принципи, зміст, методи, форми навчально-виховного процесу, а також обґрунтовані педагогічні умови). Суб'єктами виховання є викладачі гуманітарних дисциплін, командири курсантських підрозділів, фахівці відділу виховної роботи, професійного добору та психологічного забезпечення, активісти громадських організацій.

4. Для вдосконалення роботи з формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення навчальних дисциплін гуманітарного циклу у навчально-виховному процесі необхідно реалізувати педагогічні умови, а саме: удосконалення змісту навчальних дисциплін гуманітарного циклу через виокремлення концептуальних ідей національного виховання; забезпечення наступності реалізації аудиторних і позааудиторних форм і методів національного виховання у вивченні гуманітарних дисциплін; формування у викладачів гуманітарних дисциплін педагогічної майстерності з питань виховання національної свідомості у курсантів.

Методика реалізації педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників передбачає діяльність викладачів гуманітарних дисциплін, командирів курсантських підрозділів, фахівців відділу виховної роботи, професійного добору та психологічного забезпечення, активістів громадських організацій. Методика базується на принципах наукової обґрунтованості виховних впливів; поступовості, системності, активності та конкретності навчально-виховних впливів; гуманізму і демократизму; цілеспрямованості; логічної послідовності подання матеріалу та оптимізації виховного процесу; індивідуального та особистісного підходів. Методика передбачає проведення бесід, диспутів, навчальних вправ, рольових ігор, брейн-рингів, змагань, психолого-педагогічного тренінгу, створення виховних ситуацій, а також використання масових, групових та індивідуальних форм роботи. Навчально-методичне забезпечення для науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів та методика реалізації педагогічних умов формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників, розроблені у дисертації, є дієвими та ефективними. Про це свідчать результати формувального експерименту: кількість курсантів із високим рівнем сформованості національної свідомості за пізнавальним критерієм зросла в ЕГ на 30,7 %, за ціннісним критерієм приріст становить 25,74 %, за поведінковим критерієм збільшився на 30,7 %. У КГ аналогічне зростання зафіксоване в межах 3–5 %. Застосування статистичних методів аналізу результатів дослідження (статистичного F-критерію) підтвердили достовірність отриманих результатів.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми формування національної свідомості та дає можливість окреслити напрямки її подальшого розгляду: виховання національної свідомості на основі впровадження особистісно орієнтованих технологій виховної діяльності та

поглиблення профорієнтаційної та моніторингової роботи на етапі навчання у середніх навчальних закладах.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Бец Ю. І. До питання про мету та завдання виховання національно-державної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників в умовах сучасного державотворення / Ю. І. Бец // Збірник наукових праць / гол. ред. Олексієнко Б. М. – Хмельницький, 2000. – № 14, ч. 2. – С. 134–136.

2. Бец Ю. І. Національна ідеологія як ідейно-патріотичний потенціал суспільства / Юрій Бец // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка / ред. кол. : Микола Вашуленко, Анатолій Вихрущ, Людмила Вознюк [та ін.]. – Тернопіль, 2002. – № 1. – С. 130–133.

3. Бец Ю. І. Щодо питання про форми і методи виховання національно-державної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників / Ю. І. Бец // Збірник наукових праць / гол. ред. Балашов В. О. – Хмельницький, 2004. – № 31, ч. 2. – С. 115–117.

4. Бец Ю. І. Роль національно-державної свідомості у процесі професійної підготовки офіцерів-прикордонників / Бец Ю. І. // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка / голова ред. кол. Ленков С. В. – К., 2009. – Вип. 21. – С. 217–223.

5. Бец Ю. І. Шляхи підвищення національно-державної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників / Бец Ю. І. // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / голов. ред. Т. І. Сущенко. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 3 (56). – С. 44–52.

6. Бец Ю. І. Експериментальна перевірка дієвості моделі формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників при вивченні дисциплін гуманітарного циклу / Ю. І. Бец // Збірник наукових праць. Серія: педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Романишина Л. М. – Хмельницький, 2010. – № 52. – С. 4–7.

7. Бец Ю. І. До питання про оптимізацію системи виховання майбутніх офіцерів-прикордонників / Ю. І. Бец // Збірник наукових праць / гол. ред. Снігерьев О. П. – Хмельницький, 2002. – № 19, ч. 2 (спец. випуск). – С. 94–97.

8. Бец Ю. І. Деякі аспекти патріотичного виховання прикордонників / Бец Ю. І. // Соціально-економічні проблеми сталого розвитку українського суспільства : зб. тез допов. Міжнар. наук.-практ. конф. (13 травня 2004 р., м. Мелітополь) / гол. ред. Ткач Т. В. – Мелітополь, 2004. – С. 183–184.

9. Бец Ю. І. Виховання національно-державної свідомості майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України на заняттях з іноземної (турецької) мови / Ю. І. Бец // Збірник

наукових праць / гол. ред. Балашов В. О. – Хмельницький, 2004. – № 27, ч. 2 (спец. випуск). – С. 12–13.

10. Бец Ю. І. Модель формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників / Бец Ю. І. // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору / ред. кол. вип : Кремень В. Г., Губерський Л. В., Маноха І. П. [та ін.] / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Соціологія. Психологія. Педагогіка ; відповід. ред. В. Б. Євтух. – К., 2009. – Тематичний вип. № 3, Додаток 4, том 2 (14). – С. 324–330.

11. Бец Ю. І. Формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників : методичні рекомендації / Ю. І. Бец. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2010. – 76 с.

АНОТАЦІЇ

Бец Ю. І. Формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, 2011.

У дисертації розроблено структурно-функціональну модель, обґрунтовано педагогічні умови формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників під час вивчення гуманітарних навчальних дисциплін (удосконалення змісту навчальних дисциплін гуманітарного циклу через методичний супровід аудиторного навчання та самостійної роботи; впровадження позааудиторних форм і методів навчально-виховної діяльності, які є продовженням аудиторного вивчення гуманітарних дисциплін; спрямування методики викладання гуманітарних дисциплін на формування національної свідомості курсантів; розвиток у викладачів гуманітарних дисциплін педагогічної майстерності організації та здійснення національного виховання курсантів), та представлено методику їх реалізації. Також уточнено сутність, особливості змісту і структури національної свідомості офіцерів-прикордонників; визначено критерії, показники та рівні сформованості цього утворення у курсантів.

Ключові слова: національна свідомість майбутніх офіцерів-прикордонників, гуманітарна підготовка, структурно-функціональна модель, педагогічні умови формування національної свідомості.

Бец Ю. И. Формирование национального сознания у будущих офицеров-пограничников в процессе изучения гуманитарных дисциплин. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2011.

В диссертации разработана структурно-функциональная модель, обоснованы педагогические условия формирования национального сознания будущих офицеров-пограничников во время изучения гуманитарных учебных дисциплин (усовершенствование содержания учебных дисциплин гуманитарного цикла посредством выделения концептуальных идей национального воспитания; обеспечение преемственности реализации аудиторных и внеаудиторных форм и методов национального воспитания при изучении гуманитарных дисциплин; формирование у преподавателей гуманитарных дисциплин педагогического мастерства по вопросам воспитания национального сознания у курсантов) и представлена методика их реализации. Также уточнены сущность, особенности содержания и структуры национального сознания офицеров-пограничников; определены критерии, показатели и уровни сформированности этого явления у курсантов.

Национальное сознание будущих офицеров-пограничников – это особое образование, которое воплощается в социальных, политических, экономических, эстетических, философских, религиозных и других взглядах, национально-патриотических качествах, моральных и национальных ценностях, характере, развитой национальной идентичности, чувстве любви к Родине, самоотверженности и готовности поступиться собственными потребностями в пользу своей страны, самоотверженное выполнение воинского долга.

Основные структурные компоненты национального сознания офицеров-пограничников – готовность поступиться собственными потребностями в пользу своей страны, национально-патриотические качества будущих офицеров-пограничников, осознание особенностей национальной культуры своей нации и принятие национальных ценностей, осознание национальной идентичности и тождественности со своей нацией, самоотверженное выполнение воинского долга. Основой содержания национального сознания является язык, национальный характер, национальная идентификация, национальные ценности.

Для определения состояния сформированности национального сознания у будущих офицеров-пограничников выбраны познавательный, ценностный и поведенческий критерии. Показателями познавательного критерия есть наличие теоретических знаний о сущности национального сознания; развитость национально-патриотических качеств; степень национальной идентичности. К показателям ценностного критерия отнесены: сформированность национально-государственных ценностей; развитость рыцарских качеств и духовности; развитие национальных чувств и национального характера. Поведенческий критерий предусматривает активность и добровольное участие в мероприятиях национально-государственного характера;

самоотверженность и готовность поступиться собственными потребностями в пользу своей страны; самоотверженное выполнение воинского долга.

Установлено, что сформированность национального сознания может проявляться на низком, среднем и высоком уровнях.

Разработана структурно-функциональная модель формирования национального сознания у будущих офицеров-пограничников, которая является графическим воспроизведением специально организованного взаимодействия научно-педагогических работников и курсантов в ходе учебно-воспитательного процесса. Она предусматривает взаимосвязь цели, задач, методики организации формирования национального сознания (принципы, методы, формы учебно-воспитательного процесса, обоснованные педагогические условия), а также диагностического аппарата. Субъектами воспитания являются преподаватели гуманитарных дисциплин, командиры курсантских подразделений, специалисты отдела воспитательной работы, профессионального отбора и психологического обеспечения, активисты общественных организаций.

Все названные составляющие модели направлены на повышение действенности компонентов национального сознания будущих офицеров-пограничников и на достижение запланированного результата.

Методика реализации педагогических условий формирования национального сознания будущих офицеров-пограничников основывается на принципах научной обоснованности воспитательных воздействий, их постепенности, системности, активности и конкретности, гуманизма и демократизма, целеустремленности, логической последовательности подачи материала и оптимизации воспитательного процесса, индивидуального и личностного подходов. Методика предусматривает проведение бесед, диспутов, учебных упражнений, ролевых игр, брейн-рингов, соревнований, психолого-педагогического тренинга, создание воспитательных ситуаций, а также использование массовых, групповых и индивидуальных форм и методов работы.

***Ключевые слова:** национальное сознание будущих офицеров-пограничников, гуманитарная подготовка, структурно-функциональная модель, педагогические условия формирования национального сознания.*

Bets Y. I. The Future Border guards' National Consciousness Formation in the process of the Humanitarian Disciplines Studying. – Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of a Candidate of Pedagogical science in speciality 13.00.07 – Theory and Methods of Education. – The National Pedagogical University of Ternopil' named after V. Gnatyuk. – Ternopil', 2011.

Methods of the future borderguards' national consciousness formation in the process of the Humanitarian Disciplines Studying and the structural and functional model has been formed, as well as the pedagogical conditions of this process effectiveness are explained: Humanitarian educational disciplines contents improvement through the accompaniment of the audience studies and independent work; extracurricular forms and methods of educational process introduction which are considered to be the Humanitarian Disciplines studying continuation; the pedagogical skills development of the Humanitarian disciplines instructors and the cadets' national education realization.

The border guards' national consciousness contents, essence and structure are specified in the research; criteria, index and levels of this notion formation among the future border guards are determined.

***Key words:** future borderguards' national consciousness; humanitarian education; structural and functional model; pedagogical conditions of national consciousness formation.*

Підписано до друку 14.04.2011 р. Формат 60x90/16.

Папір друк. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. № 19.

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2